

Martin Hampl

**REGIONÁLNÍ ORGANIZACE SPOLEČNOSTI:
PRINCIPY A PROBLÉMY STUDIA**

1. Úvod

Hlavním cílem tohoto příspěvku je diskuse koncepčních otázek sociogeografického studia a pokus o stanovení nejen jeho klíčových problémů, ale i návodů k řešení těchto problémů. V těžišti pozornosti je regionální organizace společnosti, která je zde chápána jako nejpodstatnější, resp. integrální forma geografického uspořádání společnosti a vývoje tohoto uspořádání. Poznávání podmiňujících faktorů, vývojových mechanismů a výsledných forem regionální organizace je proto možno označovat za prioritní témata sociální geografie od nichž se odvíjí řešení v podstatě všech typů sociogeografických problémů. V tomto smyslu lze také očekávat od studia zmíněných témat alespoň prvotní zodpovězení dlouhodobě otevřených otázek jako je předmětová specifikace sociální geografie, existence geografických zákonitostí a snad i způsoby explanace geografické organizace. K doložení jak závažnosti, tak i nevyjasněnosti těchto fundamentálních otázek patrně postačí již stručné zopakování proměn paradigmat sociální geografie v druhé polovině 20. století. V relativně krátkém časovém úseku jsme se mohli setkat se třemi, a to principiálně odlišnými, paradigmaty: od výrazně idiografické poválečné koncepce (např. HARTSHORNE, 1959), přes výrazně nomotetickou koncepci v pozitivistickém období (viz BUNGE, 1962, HAGGETT, 1965) k pluralistické sociálněvědní koncepci v současnosti (nástin vývoje i současných směrů viz např. CLOKE et al., 1991 a HOLT-JENSEN, 1999). V úrovni předmětové specifikace tak došlo nejprve k principiální obsahové redukci ze „vše zahrnujících“ geografických systémů na pouhé prostorové struktury „všeho“ a nakonec k dualistickému rozdělení geografických systémů a k proklamování čistě společenskovědní povahy sociální geografie (viz např. JOHNSTON et al, 1994). Je přitom charakteristické, že současného úsilí o sociologizaci geografie si samotné sociální vědy povšimly jen omezeně (viz WALLERSTEIN, et al. 1998, když zdůrazňuje izolaci od sociálních věd zvláště v případě geografie, psychologie a právních oborů), i když u některých autorů je sociálnímu zohlednění prostorových faktorů věnována značná pozornost (zvláště GIDDENS, 1984).

Navzdory uvedeným nejistotám v hledání řádu v geografické realitě je však v současnosti problémům regionů a regionalizace věnována mimořádná pozornost. Zvýšený zájem o regionalizaci projevuje nejen většina sociálních věd, ale i převážná část politické sféry. Nejedná se ovšem o původní geografické pojetí regionu jako relativně autonomního komplexu vzájemně propojených a kvalitativně hybridních složek prostředí nebo o pojetí regionalizace jako geografického analytického nástroje (metodologické pojetí) i syntetického vyústění geografického poznání (ontologické pojetí, které v jeho nejširším chápání lze ztotožňovat s geografickou organizací vůbec). Naopak se jedná o pojetí pragmatické, které zohledňuje územní strukturaci společenských zájmů i problémů a je důsledkem zesilování sebeidentifikace a aktivizace regionálních a lokálních komunit. Zvláště intenzivní jsou tyto procesy v integrující se Evropě, kde omezování superdominance států je orientováno jak ve směrech nadnárodních (rozšiřování EU, globalizační tendence), tak ve směrech vnitrostátních (viz např. NEWHOUSE, 1997). Evropská integrace zároveň vyvolává zvýšený zájem o vyrovnávání ekonomických rozdílů mezi regiony i mezi členskými státy, a tedy podněcuje rozvoj regionální politiky. Všechny tyto tendence se pochopitelně promítají do současného vývoje sociální geografie. Objevila se koncepce „Nové regionální geografie“, s výrazně problémovým zaměřením (viz např. JOHNSTON, 1991), mimořádná pozornost je věnována interakci globálního a lokálního (kritický a zároveň i zobecňující pohled podává SAYER, 1991), k výzkumným prioritám pak návazně patří formování hierarchie globálních center (z posledních studií např. TAYLOR, 2000 a SCOTT, 2001). Nicméně těžiště výzkumu problematiky regionálního rozvoje nadále leží v průniku studia několika vědních oborů mezi nimiž ale dominují obory ekonomické (viz přehled současných teorií – BLAŽEK, 1999). I k této sféře výzkumných aktivit je však oprávněně připojit kritickou poznámku o absenci zásadních a originálních koncepcí nového typu, které by překonaly dnes již klasické teorie z 50. a 60. let minulého století, a to zejména teorie více či méně zřetelně vázané na institucionální ekonomii (MYRDAL, 1957, HIRSCHMAN, 1958, FRIEDMANN, 1966).

I přes značné zjednodušování a stručnost předchozích hodnocení lze konstatovat, že současný stav studia geografické organizace společnosti vykazuje na jedné straně progresivní a dynamické tendence spojené s výrazně problémovou, a nikoliv tedy popisnou orientací, ale na straně druhé i nepřiměřeně pragmatické a teoreticky nepřipravené zaměření. Chybějící teorie je pak nahrazována přejímáním obecných principů ekonomie, sociologie a politologie, které jsou však pro uchopení geografické reality jen omezeně vhodné. Navíc teoretická rozpracovanost sociálních věd je v důsledku složitosti společenské reality stále nedostatečná (viz převaha

alternativnosti nad kumulativností ve vývoji poznání těchto věd, viz zásadní rozdíly, resp. přímo nekompatibilita ekonomických a sociologických teorií) a je v řadě ohledů analogií situace v oblasti věd environmentálních či ekologických. U sociální geografie, která leží v průniku společenských a environmentálních věd, se tak teoretické obtíže pochopitelně projevují v kombinované, resp. v umocněné podobě. Systematické postizení – a natož (vy)řešení – této problematiky je ovšem věcí dlouhodobého výzkumu a v rámci dílčího příspěvku nemůže být uskutečněno. Na tomto místě může proto jít pouze o stanovení klíčových problémů a o prvotní naznačení cest k jejich řešení. Vyžaduje to ovšem přijetí jakéhosi „zkratkovitého“ postupu, který je snad přijatelný ve spojení s odkazem na předchozí práce zabývající se otázkou specifikace předmětu i existence a povahy zákonitostí geografické organizace společnosti (např. HAMPL, 1998). V návaznosti na tato předchozí hodnocení budou tedy sledovány i některé nové – k hlubší úrovni problematiky zaměřené – otázky. Jejich specifikace spojená s prvotní diskusí důvodů jejich výběru je stručným způsobem podána v následujících bodech. Ty současně vyjadřují i postup a strukturu následujícího sledování.

(1) Samotný rozsah zájmů geografického studia i opakované zdůrazňování syntetické – potažmo vše zahrnující – poznávací funkce geografie vyvolává prvotní otázku jak toto „vše“ k sobě náleží a jak vůbec lze integrálně realitu studovat. Důraz na regionální syntézu nalezneme nejen u Vidal de la Blacheho nebo R. Hartshorna, ale i u pozitivisticky orientovaného P. Haggetta (viz jeho ekologický a regionálně syntetický přístup – opakovaně zdůrazňovaný i v poslední knize – HAGGETT, 2001). Zřejmé jsou zde přinejmenším dvě skutečnosti. Za prvé geografie nemůže být duplicitou vědy celé, takže zmíněné „vše“ poznává jen dílčím, tj. specifickým způsobem: geografie zkoumá vnější koexistenci všech kvalitativních typů jevů, resp. složek prostředí a nikoliv vnitřní podstaty těchto typů jevů. Sociální geografie tudíž zkoumá vzájemné vnější/ekologické/environmentální působení všech společenských jevů i jejich interakce s přírodním prostředím. Je proto zřejmé, že geografickou organizaci společnosti není možno vysvětlovat pouze ekonomickými principy, byť sekundárně doplněnými i o aspekty sociální, politické a kulturní. V tomto smyslu je žádoucí rozšířit chápání obvyklé regionální komplexity, jakožto územní dělby práce, na územní dělbu funkcí, resp. ještě lépe na pojetí dlouhodobě vytvářené – přírodními podmínkami ovlivněné i zpětně ovlivňované – formování komplexních režimů. Ty zahrnují nejen ekonomickou a navazující společenskou dělbu funkcí, ale i využití ploch, porušování, ochraňování i vytváření životního prostředí, a tedy život lidí a vývoj společnosti v prostředí v nejšířším slova smyslu. Stanovení dominantních procesů, vztahů a podmíněností komplexních režimů je v mnoha ohledech nedostatečné. Nezbytné je v prvé řadě poznání diferenciací/strukturace těchto režimů v dimenzi měřítkové i vývojové, neboť formy územní dělby práce a odpovídající regionální (region integrující) procesy jsou významně podmíněny velikostí regionů i jejich vývojovou vyspělostí (viz i výběr procesů/vztahů pro vymezení sociogeografických regionů – např. HAMPL et al., 1987 – nebo charakteristiky uváděné v tab. 2).

(2) Nejpodstatnější otázkou je ovšem zajištění integrity, a tedy i organizace a „ovládání“ výše charakterizovaných komplexních režimů. Tuto otázku lze bezprostředně spojovat i s hledáním geografických pravidelností/zákonitostí a zprostředkovaně i s jejich explanací, a tedy s podstatou „geografického řádu“. Charakter uspořádání geografických struktur přitom navozuje představu o existenci pravidelností - podle velikostních a významových znaků geografických jednotek – právě v rozrůznění geografických systémů. Všechna významná zjištění o organizaci geografických systémů směřovala k stanovení pravidelností v jejich diferenciaci: počínaje horizontální a vertikální fyzickogeografickou zonalitou přes Ravensteinovy migrační zákony nebo Auerbachovo pravidlo velikostního pořadí měst až po generalizující studie J. Korčáka (především KORČÁK, 1941). Prvořadý význam mělo přitom zjištění o určité – a tedy o pravidelné – formě tohoto rozrůznění: plynulý pokles četnosti případů v závislosti na zvyšování velikosti /významnosti jednotek. V obecné úrovni je tedy možno charakterizovat organizaci geografických systémů jako hierarchickou. Tato hierarchizace přitom nemusí bezprostředně vyjadřovat uspořádání vztahů podřízenosti/nadřízenosti, ale pouze existenci významové a velikostní polarizace (velký- malý, vyspělý –zaostalý, bohatý – chudý) a odpovídající asymetrické rozrůznění jednotek podle této polarizace (mnoho minim – málo maxim). Určování forem, měřítkového řádu a vývojových tendencí takto definovaných hierarchií geografických systémů je proto oprávněné označovat za cestu k nalézání řádu v geografické realitě. Hledání příčin hierarchizace je pak cestou k objasnění/pochopení tohoto řádu.

(3) Žádoucí nalezení a pochopení řádu v geografické realitě je obtížné nejen pro zvláštnost geografických pravidelností spočívající ve velikostní diferenciaci jednotek, což odporuje myšlenkovému návyku empirických věd hledat opakovatelnost pouze prostřednictvím podobnosti jevů. Ještě závažnější je totiž samotná složitost strukturace geografické reality. Zejména při srovnávání vývojových tendencí sociogeografických procesů na různých měřítkových úrovních nebo v různých fázích se často setkáváme s jejich opačnou/nejednoznačnou orientací (viz např. střídání divergenčních a konvergenčních tendencí v průběhu regionálního rozvojového cyklu). Také míry hierarchizace/diferenciací různých geografických souborů jsou odlišné. Parciální geografické systémy jsou kvalitativně i měřítkově velmi rozrůzněné a navíc i relativně slabě integrované v důsledku vždy přítomného a vždy významného vlivu vnějšího prostředí: ať již ve smyslu vztahu přírody a společnosti, tak i ve smyslu vztahu makrostruktury a mikrostruktury. Proto je nezbytné chápat

organizaci „celkového“ geografického systému jako hierarchizaci parciálních hierarchií. Podle toho je nutné rozpracovávat/rozvádět pojetí hierarchie a komplexních režimů v několika – vzájemně kombinovaných – dimenzích, resp. strukturacích. Žádoucí je zde tedy systémový přístup/postup nejen v jeho metodologickém, ale především v jeho ontologickém pojetí.

(4) Konečně z hlediska samotné sociální geografie má speciální význam hledání, a zároveň rozlišování, vnitřních (sociálních, politických, ekonomických, kulturních) a vnějších (geografických) podmiňujících faktorů geografické organizace společnosti a pochopitelně i rozlišování významu v jejich uplatnění. Takto formulovanou otázku je ovšem nutné předem označit za zavádějící, nebo přímo za nesmyslnou. Je nepochybné, že táž „strukturální“ podstata společenských aktérů má své projevy jak v endogenní společenské organizaci a v navazujících procesech, tak i v exogenní – geografické – organizaci a v jejím vývoji. Potřebná specifikace – sociální nebo geografická – se tudíž musí zaměřovat na různé typy interakcí těchto společenských aktérů. Možnosti i výsledky těchto interakcí mohou však být, a také jsou odlišné – to lze jednoduše empiricky dokládat různou úrovní i různou vývojovou orientací změn např. v diferenciaci příjmů nebo HDP na obyvatele (sociální diferenciacie) a na km² (geografická diferenciacie). Rozdíl „pravých“ sociálních věd a sociální geografie tedy není v odlišném posuzování společenských jevů a procesů, nýbrž ve studiu jiných typů jejich interakcí. Skutečný výsledek všech těchto interakcí je pak pochopitelně integrální a nezohledňuje oborové škatulkování témat studia. Bez nalezení specificky geografického by ovšem sociální geografie nemohla přispívat k žádoucímu pochopení integrální společenské organizace, jakožto předmětu všech společenských věd včetně sociální geografie, tj. environmentální společenské vědy.

2. Hierarchická organizace komplexních režimů

Hierarchicky uspořádaná diferenciacie částí geosociálních/sociogeografických systémů na jedné straně a komplexní vztahová propojenost těchto částí na straně druhé jsou obecné, resp. nejobecnější znaky těchto systémů. Jejich identifikace je poměrně snadná, neboť ji umožňuje již pouhý popis situací spojený s jednoduchou kvantifikací a srovnáváním. Příkladem této jednoduché generalizace může být v případě hierarchizace pravidlo velikostního pořadí měst, které je aplikovatelné i na uspořádání/rozruznění bank, průmyslových organizací, divadel a dalších jevů. V případě postižení komplexní koexistence geografických jednotek lze pak odkazovat v první řadě na mnohé regionální monografie. V obou případech se ovšem jedná o zjištění výsledného stavu geografické organizace, a tedy v zásadě o postižení pouze jevové stránky této organizace. Podstatnější je pochopitelně nalezení podmiňujících principů a mechanismů vytváření zmíněných forem. Určitým návodem pro propojení všech uvedených úrovní poznání geosociální organizace může být ontologický model/schéma současného realizmu (SAYER, 1984) rozlišující tři základní hladiny hodnocení: struktury – mechanismy – výsledky (ve smyslu výsledné projevy), resp. události. Aplikaci této kauzální – byť nelineární – posloupnosti najdeme pro geografické zkoumání v práci GREGORY (1985 – podle JOHNSTON et al., 2000, str. 563), avšak v podobě přinejmenším sporné. Použitá posloupnost multiformy – kontinuum – bodová forma vlastně „patří“ pouze do úrovně jevových forem a nezbytné hledání kauzálních vazeb zde chybí.

Pokusem o žádoucí obsahové naplnění výše charakterizovaného modelu pro případ organizace geosociálního systému je výběr a uspořádání vybraných charakteristik zachycených v přehledné tabulkové formě – tab. 1. Jedná se pochopitelně o zjednodušené vyjádření, které vyžaduje další diskuse. Ty je vhodné rozdělit do dvou kroků – jednak k problematice podmiňujících principů/struktur a jednak k problematice mechanismů/interakcí formujících komplexní organizaci. Naopak výsledné formy této organizace byly popsány dostatečným způsobem v předchozím textu a teoreticky zhodnoceny i empiricky doloženy v předchozích studiích (viz HAMPL, 1998 a další zde citované práce). Nejprve tedy k výběru klíčových podmiňujících faktorů odpovídajících základním vlastnostem geosociálních struktur. Tyto podmíněnosti lze dále rozdělit do dvou typů podle jejich kauzálních důsledků. Pokud jde o zdroje koexistenční propojenosti, resp. odpovídající kooperativnosti, a tedy následně i o formování komplexních režimů, je jistě oprávněné zdůrazňovat vzájemnou „potřebnost“ částí geosociálních systémů. Ta se prosazuje v několika směrech. Za první je to potřeba spolupráce lidí a jejich různých seskupení ve vztahu k vnějšímu přírodnímu prostředí vedoucí k exploataci přírodních zdrojů i k celkovému – pochopitelně omezenému a postupnému – překonávání přírodních environmentálních determinací. Za druhé je to vzájemná potřebnost spolupráce společenských subjektů v rámci společenské a územní dělby práce vedoucí k všeobecnému růstu objemu i kvality produkce a bohatosti/rozmanitosti činností. Zejména s druhou z uvedených potřeb souvisí i třetí podmiňující vlastnost geosociálních částí, a to jejich kvalitativní hybridnost (zvláště bereme-li do úvahy i rozdíly v přírodních a v polohových poměrech) a pluralita (nejen ve smyslu početnosti, ale i s ohledem na relativní autonomii – a následně i subjektivitu – těchto částí). Tyto skutečnosti navozují jak možnosti funkční specializace částí, tak i jejich participaci v různých typech environmentální koexistence.

Poslední uvedená charakteristika částí geosocietálních systémů má v řadě ohledů již „průnikový“ smysl, neboť bezprostředně souvisí s druhou primární vlastností těchto částí, a to s jejich nerovnocenností. Ta je pak základní podmínkou pro vytváření hierarchických struktur. Zdůraznění přitom vyžadují dva rozdílné zdroje nerovnocennosti/hierarchizace, i když v realitě vždy dochází k jejich kombinovanému uplatnění, a to převážně v umocňujícím se (synergickém) výsledku. Prvým zdrojem je zde tedy asymetrická diferenciacce vnějších

Tabulka č. 1: Principy, mechanismy a výsledné formy organizace geosocietálních systémů

Principy/struktury	Mechanismy/interakce	Výsledné formy organizace
<p>A. Zdroje hierarchizace</p> <p>1. Nerovnocennost vnějších (přírodních a polohových) Podmínek</p> <p>2. Nerovnocennost částí geosocietálních systémů (sídel, regionů apod.)</p> <p>3. Potřeba sjednocující síly formující komplexní celek^{*)}</p>	<p>a) Adaptace na podmínky prostředí</p> <p>b) Konkurence mezi částmi geosocietálních systémů a exploatace přírody</p> <p>c) Kooperace částí: rozvoj dělby funkcí a využívání přírodních zdrojů při respektování zásad ochrany prostředí</p>	<p>Hierarchická integrace a organizace komplexních režimů/systémů</p> <p>(environmentální koexistence komplexu částí)</p>
<p>B. Zdroje kooperativní koexistence</p> <p>4. Pluralita a heterogenita relativně autonomních částí geosocietálního systému (potenciál pro specializaci činností) ^{*)}</p> <p>5. Vzájemná potřebnost částí: dělba práce (specializace a kooperace)</p> <p>6. Potřeba spolupráce při exploataci přírodních zdrojů a překonávání přírodních determinací</p>		

Poznámka: ^{*)} principy, které mají průnikový charakter z hlediska podmiňujících efektů hierarchizačních a kooperativních

podmínek, druhým zdrojem pak velikostní a významová diferenciacce sociogeografických jednotek samotných, která je v první řadě výsledkem jejich vzájemné konkurence (viz např. formování soustavy nodálních regionů spojené se selekcí a hierarchizací jejich středisek). Konečně je nutno podtrhnout i potřebu hierarchie, jakožto „celkového“ organizačního a sjednocujícího principu – k integraci výše zmíněné plurality relativně autonomních

a zájmově individuálně orientovaných částí je nezbytná „výrazná síla“ (a tedy výše zdůrazněná významová nerovnocennost částí, resp. vnějších podmínek). Tato podmíněnost je opět průnikového typu, protože „zohledňuje“ jak všeobecnou potřebu kooperace částí vyžadující integritu komplexních režimů, tak i nezbytnost jejich hierarchizace, jakožto jediné možné formy sjednocení, resp. přímo ovládnání plurality dílčích autonomií. To současně dokazuje slučitelnost hierarchie a dělby práce, resp. kombinované uplatnění, a nikoliv vzájemné vylučování, determinace, konkurence i kooperace u výjimečně složitých – vnitřně heterogenních a pluralitních – geosociálních systémů.

Primární vlastnosti částí geosociálních systémů, jejich souborů i postupně se formujících struktur vyšších úrovní celistvosti/komplexnosti se v kombinované podobě uplatňují jak ve vzájemných interakcích těchto dílčích souborů a struktur, tak v jejich interakci s přírodním prostředím. Tyto interakce je oprávněné pojímat i jako určité mechanismy vedoucí k utváření geografické organizace společnosti. Příkladů těchto mechanismů může být celá řada, ale za obecné typy je možno označit patrně jen tři: adaptace, konkurence a kooperace. Ty odpovídají ostatně třem základním možným typům interakcí určeným jednak významovou asymetrií, resp. symetrií „aktérů“, jednak povahou jejich zájmové orientace. Buď se tady jedná o vztah nerovnocenných objektů/subjektů, a tedy o determinaci slabého silným a zároveň o adaptaci slabého vůči silnému (viz i koncepce geografického determinizmu) nebo o vztah relativně rovnocenných objektů/subjektů. V druhém případě se pak může jednat o vztah soutěže nebo nepřítelství – konkurenční vztah – nebo o vztah oboustranné výhodnosti a odpovídající spolupráce – kooperační vztah. Opětovně je důležité podtrhnout nejen složitou, ale i kombinovanou a vývojově proměnlivou povahu těchto mechanismů. Tak např. konkurence relativně rovnocenných subjektů může vést k jejich nerovnocennosti a k následné transformaci původního konkurenčního mechanismu (dokonalý trh) na mechanismus determinační (monopolizovaný trh). Obdobně je v procesu vývoje v řadě ohledů překonáván rozvojem společnosti mechanismus přírodních determinací a transformován do formy mechanismu převážně konkurenčního (jednostranná exploatace přírodních zdrojů) a v perspektivě snad i do formy mechanismu kooperačního typu (viz proklamované koncepce ochrany a tvorby životního prostředí).

3. Geosociální sféra: hierarchie hierarchických organizací

Generalizované hodnocení podmíněností a forem geografické organizace společnosti zdůrazňuje pochopitelně pouze obecné/podstatné znaky této organizace a vyžaduje tudíž rozvedení do specifických úrovní. Potřebný hodnotící systém ve své rozpracované podobě musí tedy vyjadřovat vícedimenzní strukturaci orientovanou podle osy obecné – specifické, a tudíž i podle orientace induktivního poznávacího postupu. Nezbytná je zde ovšem oboustrannost poznávacích procedur od specifického k obecnému (generalizace) i od obecného k specifickému (specifikace). Předložený model je v podstatě výsledkem prvního postupu, založeného však převážně na vybraných případech, a nikoliv na vyhodnocení „všech“ relativně specifických a parciálních úrovní geosociální organizace. Následným úkolem by proto mělo být systematické naplňování/rozvádění hodnocení do dílčích subsystémů a do jejich specifických forem. Je zřejmé, že v tomto případě je nutné proces specifikace kombinovat i s postupem od celku k částem. Navíc je právě v případě geosociálních systémů nezbytné postihovat i vývojovou diferenciaci. Systematické rozvedení by proto mělo být orientováno jak podle epistemologického principu obecné – specifické, tak podle ontologických principů měřítkové řádovosti, vývojové složitosti a strukturální komplexity (komplexní systém – funkční subsystémy, především však geosociální – sociální systémy). Jedná se tedy o náročný a dlouhodobý výzkumný program jehož bližší směry a možné přínosy lze v tomto příspěvku jen naznačovat. Právě proto, že se jedná o prvotní etapy diskutovaného systematického rozvádění obecného modelu je možné charakterizovat spíše výsledné projevy geosociální organizace (speciálně v případě měřítkové diferenciaci) nebo kvalitativní typy mechanismů (speciálně v případě diferenciaci vývojové) než jejich hlubší podmíněnosti.

Patrně nejzřetelnější je diferenciaci hierarchických organizací v dimenzi měřítkové. Jak již zdůraznil TAYLOR (1981), jsou prostorové rámce každodenního života obyvatel nejnižšího řádu, rámce sociálněkulturního společenského života „středního“ řádu a rámce současného ekonomického dění řádu globálního. Měřítkových úrovní lze ovšem rozlišit více a k naznačeným typům komplexních režimů je možné přiřazovat i odpovídající formy hierarchie, resp. hierarchických polarizací. Základní rysy této měřítkové hierarchie hierarchických organizací vyjadřují charakteristiky pěti vybraných úrovní v tab. 2. Přestože jsou uvedené znaky měřítkové diferenciaci spíše ilustrativní než systematicky prověřené a dostatečně reprezentativní, umožňují přinejmenším celkové postžení povahy této diferenciaci. Zároveň navozují i orientaci dalšího studia. To by mělo směřovat k hlubší a ucelenější analýze regionální organizace v úrovni vnitrostátní (viz např. regionalizace ČR – HAMPL et al., 1987) i v úrovni nadnárodní (např. propojení představ teorie jádro – periferie v pojetí WALLERSTEINA 1979, 1984 a koncepce střetů civilizačních systémů v pojetí HUNTINGTONA,

Tabulka č. 2: Řádovostně měřítková diferenciacie forem geosocietálních organizací

Řádovostně měřítková Úroveň	Dominantní forma hierarchie	Vybrané charakteristiky komplexních režimů
Lokální/mikroregionální	Středisko-zázemí (elementární nodální region)	Komplex každodenních vztahů obyvatel (dojížděky za prací a za základními službami)
Regionální	Metropolitní areál - relativně venkovské (široké) zázemí	Rámeček dlouhodobých životních cyklů obyvatel a krátkodobých aktivit lokálních institucí a ekonomických subjektů (migrace obyvatelstva, nedenní dojížděky za vyššími službami, působnost regionálních bank, médií, kulturních institucí)
Národní	Národní metropole, resp. navazující koncentrační prostor - doplňující působení metropolitních areálů regionálního řádu a rozvojových/urbanizovaných os - významově sekundární, ale územním rozsahem převažující "zbytek" národního systému (periférie v širokém vymezení)	Komplexní sounáležitosti/vztahy v rámci národní společnosti a ekonomiky
Nadnárodní/subglobální	Koncentrační makroprostory jako jádrová území hlavních civilizačních/sociokulturních systémů, doplněné hierarchií globálních velkoměst - periferní oblasti	Civilizační/sociokulturní systémy volně korespondující s ekonomickými kooperujícími seskupeními
Globální	Částečně korespondující polarizace (a) sever-jih a (b) mocenská hierarchie subglobálních systémů typu "západ" - ostatní svět	Komplexní koexistence lidstva a přírody

1993, 1996). Pokud jde o bližší určení podmiňujících faktorů je možné zakládat specifikaci dříve stanovených obecných typů strukturálních vlastností geosocietálních jednotek a navazujících mechanismů na odlišení jejich měřítkových a vývojových změn. Tak kupříkladu platí, že v závislosti na zvyšování měřítkové úrovně dochází k zesilování vlivu jak fyzickogeografické diferenciacie (tj. determinovanosti přírodním prostředím), tak i diferenciacie v úrovni sociálního a ekonomického rozvoje společností (dochází tedy převážně ke konkurenci nerovnocenných dílčích systémů). Všeobecně tedy platí, že se zvyšováním měřítkové úrovně jsou posilovány determinační a konkurenční mechanismy.

Druhou mimořádně významnou dimenzí pro rozlišování forem geografické organizace společnosti je dimenze vývojová. Tu je nutno posuzovat ze tří hledisek. Za nejpodstatnější je oprávněně označovat rozlišení vývojových typů, a tedy i vývojové složitosti, sledované organizace. Podle dominantivního druhu mechanismů formujících hierarchii geosocietálních systémů je možné specifikovat deterministické – konkurenční – kooperační, resp. konkurenčně-kooperační typy hierarchií (podrobněji HAMPL, 1998). Rozdíly mezi těmito typy vyplývají z vývojových změn podmiňujících struktur/principů. Jedná se o dva podstatné kvalitativní posuny: jednak zesilování možnosti společnosti překonávat přírodní determinace a jednak prohlubování organičnosti societálních a geosocietálních systémů, vzájemné propojenosti a závislosti jejich částí, což vede k posilování úlohy kooperačních mechanismů. S postupným rozvojem společnosti se prohlubuje pochopitelně její vnitřní i vnější struktura, a to především z hlediska funkčních subsystémů. Ty lze v řadě ohledů rovněž uspořádat podle stupně jejich progresivity, růstové dynamiky nebo významnosti pro celkový systém. Toto uspořádání je vlastně zprostředkovaným a modifikovaným projevem vývojové diferenciace. V geografické realitě lze hovořit např. o posloupnosti obytné funkce – pracovní funkce – oblužné funkce – řídicí funkce. Všeobecně se tedy projevuje posloupnost v rozvojové dynamice a ve významových proměnách podle základních ekonomických sektorů. Diferenciace tohoto druhu je ovšem v porovnání se základními vývojovými typy organizace (resp. stádii) jen doplňující a významově sekundární. I v tomto případě lze ale zjišťovat důležité pravidelnosti: např. zvyšování úrovně územní koncentrace jevů a hierarchizace jednotek (sídel, regionů) v závislosti na růstu významu a progresivity funkcí (empirické příklady tohoto druhu jsou uvedeny např. v práci HAMPL et al., 1996).

Oba uvedené aspekty zohledňují ovšem pouze výsledky vývoje a nikoliv průběh a měnící se obsah systémů v procesu vývoje. Třetím hlediskem při studiu hierarchie a komplexní koexistence musí proto být jejich hodnocení procesuální, tj. poznání hierarchizace a formování komplexních režimů jako vývojových tendencí. Zde se pochopitelně nabízí celý soubor významných témat. Příkladem jsou koncentrační procesy nebo procesy difúzní. Zajímavé může být zejména propojení různých, často protichůdných, tendencí prostřednictvím stanovení jejich následnosti: to se týká právě uvedených procesů, kdy v realitě regionálního rozvoje dochází „obvykle“ po selektivních/polarizačních tendencích k nástupu tendencí difúzních (FRIEDMANN, 1966). Zde se přímo nabízí modelování cyklického vývoje a návazně i posloupností parciálních cyklických změn s orientací k složitějším formám organizace (podrobněji HAMPL et al., 2001). V tomto smyslu lze uvažovat o univerzální teorii regionálního (geosocietálního) vývoje integrující historicky dočasné (cykly) a historicky neomezené (posloupnost cyklů) procesy. Další zajímavá výzkumná témata konečně nabízí i propojení studia vývojových tendencí a výsledné vývojové/vspělostní diferenciace na jedné straně a dříve charakterizované diferenciace řádovostní/měřítkové na straně druhé. Orientace rozvoje vývojově vyšších forem geosocietální organizace je z pohledu měřítkového pravidelně uspořádána ve směru od mikrostruktur k makrostrukturám. Dokladem je již samotné zvětšování nodálních regionů, postupný přenos polaritativy nodální středisko – zázemí na polaritu metropolitní areál – nemetropolitní (rozsáhlé) zázemí i dominance integračních procesů nad procesy fragmentačními. Proto také dochází k měřítkovým posunům kvalitativně určených (kvalitativními typy procesů určených) komplexních režimů v důsledku zvyšování prostorové mobility lidí, materiálů a informací, v důsledku prohlubování specializace částí a zesilování kooperace v rámci rozšiřujících se celků.

4. Souvislosti a specifika geosocietální a societální organizace

Jestliže byly při hodnocení geosocietálních systémů zdůrazněny dvě základní dimenze vnitřní struktury/hierarchizace geosocietálních systémů, tj. dimenze vývojová a měřítková, pak v úrovni rozlišování geosocietálních a societálních systémů má prioritní úlohu dimenze strukturální komplexity. Podle tohoto hlediska jsou odlišovány nejpodstatnější úrovně ve vztahu celku a částí na téměř základním stupni vývojové složitosti, a tedy posloupnost člověk – sociální/societální systém – sociogeografický/geosocietální systém – finální geografický systém. Jedná se tedy o posloupnost v růstu kvalitativní „úplnosti“ reálných systémů z hlediska jejich vnitřního obsahu i podmiňujících faktorů: od nositele jediné kvality základního typu (element) až po finální celek, resp. finální prostředí zahrnující všechny kvalitativní typy jevů v jejich všestranné koexistenci (podrobněji HAMPL, 1998). S touto posloupností jsou „spojeny“ i významově primární zákonitosti ve změnách vlastností a způsobů organizace reálných systémů a jejich druhových souborů. Nejpodstatnější z nich je právě vzrůstající míra vnitřní diferenciace systémů a jejich souborů v závislosti na zvyšování úrovně jejich strukturální komplexity, diferenciace posuzovaná podle velikostních a významových znaků obsažených částí, resp. prvků těchto systémů. Zjednodušeně se jedná o přechod od druhové homogenity souborů elementů k hierarchicky organizované heterogenitě souborů/systémů komplexních, tj. v první řadě systémů geografických. Již z těchto základních klasifikačních určení lze stanovit nejobecnější rozdíly i souvislosti (a také souhlasnosti) mezi societálními a geosocietálními systémy. Za prvé je to jejich strukturální odlišnost, tj. plně vyvinutá asymetrická diferenciace/hierarchizace geosocietálních systémů a omezená hierarchizace societálních systémů u nichž je vlastně vnitřní diferenciace přechodného – možno říci kompromisního – typu odpovídajícího kombinaci relativní homogenity lidského druhu a výjimečné asymetrie vnějších (geografických) podmínek

společnosti. Vnitřní diferenciaci společnosti je přitom pochopitelně podmíněna i konkurencí mezi lidmi a jejich skupinami, potřebou hierarchické organizace/integrace společnosti atd.. Kvalitativní různorodost a rozsah vlivu faktorů podmiňujících diferenciaci je zde ale oproti geosocietálním systémům podstatně omezenější (bezprostředně se neuplatňují vlivy přírodní nebo polohové diferenciaci).

Naopak z pohledu vývojové diferenciaci je oprávněné zdůrazňovat v první řadě souhlasnosti a sounáležitosti obou typů diskutovaných systémů. Za první je to relativní synchronizace kvalitativních změn obou organizací vyjádřená zejména obdobným uplatněním vývojových stádií i příslušných vývojových orientací (preindustriální – industriální – postindustriální stadium lze specificky rozlišovat i ve vývoji geosocietální reality – např. HAMPL, 1998). Za druhé je to podmíněnost vývojové etapizace vzájemnou interakcí obou organizací, jejich sounáležitostí s integrálním pohybem společnosti: synteticky to vyjadřují oboustranné podněty a progresivní orientace v rozvoji jak společenské, tak i územní dělby práce (viz i obecné schéma „fungování“ společnosti v prostředí, HAMPL, 1998, str. 75). Integrální sounáležitost a obdobná vývojová orientace obou sledovaných organizací ovšem nemění jejich primární strukturální rozdílnosti, nýbrž vede pouze k jejich synchronizované reprodukci. Proto také regionální diferenciaci podle societálních znaků (HDP na obyvatele apod.) je vždy omezenější než podle znaků geosocietálních (HDP na km²). I tendence změn těchto diferenciací mohou být v některých ohledech odlišné. V případě societální diferenciaci jsou možnosti proměn i jejich orientací všeobecně vyšší (viz i „přechodná“ povaha societální, tj. semikomplexní organizace), vedou však převážně k střídání divergenčních a konvergenčních tendencí, a tedy k odpovídajícím reprodukčním cyklům (viz i FRIEDMANN, 1966). V případě diferenciaci geosocietální jsou pak obvykle její vysoké úrovně nejen reprodukovány, nýbrž i umocňovány: viz např. „nevratnost“ procesu koncentrace obyvatelstva a ekonomiky v industriálním období. Zjednodušeně lze tyto odlišnosti ve vývoji míry strukturální diferenciaci charakterizovat „vlnovou posloupností“ u societálních a „posloupností S-křivek“ u geosocietálních systémů, resp. relativní rovnováhou v uplatnění divergenčních a konvergenčních tendencí v prvním případě a relativní převahou divergenčních tendencí v případě druhém.

Zřejmá je dále i interaktivní sounáležitost obou typů vývoje „diferenciaci“. Geografické rozdíly aktivizují vnitřní společenský pohyb (spolu s vnitrosocietální konkurencí) a zároveň rozdíly ve společenské úspěšnosti lokálních a regionálních komunit podněcují geografickou redistribuci obyvatel a kapitálu vedoucí k nalézání efektivnějších forem územní dělby práce. Tyto procesy jsou pak v rozsáhlé míře orientovány na využívání výhod koncentrace/aglomerace a směřují tudíž k prohlubování geografických nerovnoměrností v rozložení společenských aktivit: velké rozdíly v územní intenzitě obyvatelstva a ekonomiky jsou tak díky poměrně malým rozdílům v životní úrovni územních komunit reprodukovány, či dokonce dále prohlubovány. Syntetickým výrazem integrální sounáležitosti obou typů organizací je konečně obdobný způsob jejich fungování. V tomto smyslu je také možno model „struktury – mechanismy – výsledky“ specificky naplňovat jak pro geosocietální (tab. 1), tak pro societální systémy. Rozdíly zde budou pochopitelně v podmiňujících principech, resp. strukturách – např. uplatnění fyzickogeografické diferenciaci v prvním případě a homogenity lidského druhu v případě druhém - a ve specifických formách vývojových mechanismů (jejich obecné typy jsou však stejné). Také základní měřítková strukturace obou typů systémů je obecně obdobná (formy a míry hierarchií i obsahy „režimů“ jsou však opět specifické). To dostatečně ilustruje i možnost vyjádření měřítkové hierarchie uvedené v tab. 2 posloupností příslušných společenských korelátů: lokální – regionální – národní – civilizační – globální komunita. Právě proto je nutné chápat celky typu národů či států jako integrální společenské útvary podmíněné a formované societálními i geosocietálními podmínkami a procesy.

5. Závěrečné poznámky

Diskutované možnosti a problémy studia regionální organizace společnosti navozují formulaci ambiciózního výzkumného programu sociální geografie, který ovšem v porovnání s dlouhodobým stavem tohoto oboru musí vyvolávat spíše pochybnosti než naděje. Předmětový rozsah, složitost a různorodost sociogeografické problematiky na jedné straně a velmi omezená výzkumná kapacita i nedostatečná prestiž malého vědního oboru na straně druhé jsou jistě vážnými bariérami jeho rozvoje. Navíc praktická využitelnost sociogeografických poznatků je převážně spojena s řešením problémů integrální, a proto interdisciplinární povahy (územní administrativy, územní plánování, regionální politika atd.), u nichž budou vždy dominovat zájmy sociálních aktérů. To vše pochopitelně vede k zesilování snah o problémové a interdisciplinární zaměření sociogeografického studia. Na prvním místě tím trpí sociogeografický základní výzkum, který je opomíjen a do značné míry nahrazován „importem idejí“ z jiných společenských věd. Bez vlastního a specificky nezastupitelně orientovaného základního výzkumu nemůže však sociální geografie dosáhnout podstatných vědeckých výsledků,

kteře by bylo možné dostatečně významným a skutečně přínosným způsobem využít i v rámci interdisciplinárně řešených úkolů. Často proto dochází jen k doplňování „cizích“ řešení o prostorové – více méně jen popisně vyjádřené - aspekty, o jakýsi monitoring územní diferenciaci „problémovosti“. Přitom je nepochybné, že geografická organizace společnosti a její vývoj jsou v zásadních rysech pravidelné, a proto i relativně předvídatelné a v tomto smyslu i efektivně ovlivňovatelné: nikoliv ovšem ve smyslu abstraktně konstruovaných normativ, ale ve smyslu více méně přizpůsobovacím, tj. ve smyslu respektování a využívání „přirozených“ tendencí. Příkladem může být rozvoj hierarchizace osídlení kvalitativně vyššími formami (substituce velikostní hierarchie hierarchií významovou, resp. funkční), překonávání tzv. regionálních nerovnováh podporou difúzních a všeobecně propojovacích procesů, podporou územní dělby práce mezi jádrem a periferií atd.

Potenciální smysl, resp. význam studia geosociální organizace může však být posuzován i v širších souvislostech a na epistemologicky i ontologicky vyšší úrovni. Jedná se především o poznání integrální organizace společnosti a jejího vývoje. Právě pro absenci hlubšího poznání geosociálních systémů nelze zatím konstruovat ani integrující teorii společnosti. V té by měla být postížena v první řadě interaktivní sounáležitost lidského druhu, jeho sociální (vnitřní) i geografického (vnější) organizace, a tedy zjednodušeně řečeno interakce homogenity tohoto druhu a heterogenity jeho prostředí vedoucí k formování kompromisní mezostruktury sociální. V tomto kontextu by nemohla být „diferenciaci“ nadále považována ani za náhodnost nebo unikátnost, ani za poruchu, nerovnováhu či negativní jev. Obecné funkce diferenciaci jsou principiální a nezastupitelné, a to přinejmenším v trojímu smyslu. Za prvé jsou rozdíly nutným vývojovým podnětem. Za druhé zákonitá povaha diferenciaci vnějšího prostředí určuje způsob organizace a integrace složitých soustav zahrnujících pluralitu relativně autonomních částí, tj. jejich hierarchické sjednocení. Konečně za třetí diferenciaci podmiňuje specializaci částí v rámci kooperujícího celku a následně podněcuje rozvoj společenské a územní dělby práce.

Vytváření integrující soustavy poznatků o společnosti by mělo dále přinést podstatně hlubší i přesnější orientaci ve studované problematice díky její vícedimenzní strukturaci. V předchozím textu byly charakterizovány rozdíly v míře a formách diferenciaci v závislosti na úrovni strukturální komplexity, měřítkové řádovosti a vývojové složitosti. Z těchto hodnocení vyplývá potřeba nejen chápání diferenciaci jako zákonitých uspořádání, ale i jejich nezbytné rozlišování. Bez tohoto rozlišování dochází pochopitelně k zbytečným záměnám, k zmatení pojmů a hodnotících soudů, k omylům a k falešným, ideologicky založeným, mýtům. Proč například byly opakovaně vedeny v řadě oborů diskuse na téma jaká je optimální velikost města, když reálné systémy sídel jsou zákonitě velikostně rozrušeny hierarchicky? Proč jsou neustále vedeny spory o dominanci buď divergentních nebo konvergentních tendencí v regionálním vývoji, když se jedná v podstatě o jejich střídání v rámci vývojového cyklu? Proč je nerovnoměrnost geografických rozložení „normativně“ odsuzována jako nežádoucí a někdy dokonce přisuzována jen kapitalistickému systému (viz názory některých neomarxistů)? Proč jsou běžně zaměňovány sociální a geografické nerovnoměrnosti? Podobných otázek by bylo možné položit mnohem více, a to nejen v oblasti problematiky společnosti. Vždyť diferenciaci hierarchického typu dominují také v organizaci fyzickogeografické sféry, resp. v uspořádání environmentálních systémů obecně. Jedná se tudíž o principiální typ organizace reality, typ významově adekvátní principu organizace druhovostní. V tomto smyslu je pak oprávněné považovat téma diferenciaci za obecné téma vědy. Není to tedy téma výlučně geografické, avšak je to téma geografii nejvlastnější. Proto by jeho nastolení a alespoň prvotní vědecké postížení mohlo vzejít právě z geografických výzkumů.

Literatura

- BLAŽEK, J. (1999): Teorie regionálního vývoje: je na obzoru nové paradigma či jde o pohyb v kruhu? Geografie – Sborník ČGS, 104, č. 3, ČGS, Praha, s. 141-160.
- BUNGE, W. (1962): Theoretical Geography. Lund Studies in Geography, Ser. C, The Royal University of Lund, Lund, 210 s.
- CLOKE, P., PHYLO, CH., SADLER, D. (1991): Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates. Chapman Publishing, London, 240 s.
- FRIEDMANN, J. (1966): Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. M.I.T. Press, Cambridge, Ma, 279 s.
- GIDDENS, A. (1984): The Constitution of Society. Polity Press, Cambridge.
- GREGORY, D. (1985): People, places and practices: the future of human geography. In: R. King (ed.): Geographical Futures. Geographical Association, Sheffield (převzato podle JOHNSTON et al., eds., The Dictionary of Human Geography, 4. ed., s. 563).
- HAGGETT, P. (1965): Locational Analysis in Human Geography. Edward Arnold, London (ruský překlad, 1968, Progress, Moskva, 391 s.).
- HAGGETT, P. (2001): Geography: A Global Synthesis. Prentice Hall, Harlow, 883 s.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. Přírodovědecká

- fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČR. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. a kol. (2001): Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha 328 str.
- HARTSHORNE, R. (1959): *Perspective on the Nature of Geography*. Rand McNally, Chicago.
- HIRSCHMAN, A. O. (1958): *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press, New Haven, 217 s.
- HOLT-JENSEN, A. (1999): *Geography: History and Concepts*. Sage, London, 3rd. ed. 228 s.
- HUNTINGTON, S. (1993): The clash of civilizations? *Foreign Affairs*, č. 3, s. 22-49.
- HUNTINGTON, S. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Touchstone, New York (český překlad, Rybka Publishers, Praha, 447 s.).
- JOHNSTON, R. J. (1991): *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. Edward Arnold, London, 4th ed., 361 s.
- JOHNSTON, R. J., GREGORY, D., SMITH, D., M. eds. (1994): *The Dictionary of Human Geography*. 3rd ed., Blackwell, Oxford, 724 s.
- JOHNSTON, R. J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS, M., eds. (2000): *The Dictionary of Human Geography*, 4th ed., Blackwell, Oxford, 958 s.
- KORČÁK, J. (1941): Přírodní dualita statistického rozložení. *Statistický obzor*, Praha, s. 171-222.
- MYRDAL, G. (1957): *Economic Theory and Under – developed Regions*. Gerald Duckwords, London, 168 s.
- NEWHOUSE, J. (1997): Europe 's rising regionalism. *Foreign Affairs*, č. 1, s. 67-84.
- SAYER, A. (1984): *Method in Social Science. A Realist Approach*. Hutchinson, London, 313 s.
- SAYER, A. (1991): Behind the locality debate: deconstructing geography's dualism. *Environment and Planning A*, 23, s. 283-308.
- SCOTT, A. J. (2001): Globalization and the rise of city-regions. *European Planning Studies*, 9, č. 7, s. 813-826.
- TAYLOR, P. J. (1981): Geographical scales in the world system approach. *Review*, 5, s. 3-11.
- TAYLOR, P. J. (2000): World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. *Political Geography*, 19, s. 5-32.
- WALLERSTEIN, I. (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WALLERSTEIN, I. (1984): Long waves as capitalist process. *Review*, 8, s. 559-575.
- WALLERSTEIN, I. et al. (1998): Kam směřují sociální vědy: Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd. Slon, Praha, 111 s.